

מבוא לחקר עיתונות המחתרת של הבונד בווארשה,

1940 - 1944

עבודת המחקר על העיתונות היהודית היא עדיין בחיתוליה. על אף פרסום מספר עבודות חשובות במרוצת 20 השנים האחרונות, אנחנו עדיין חסרים תשתית ביבליוגרפית איתנה ומקיפה, ואין לנו עד היום עבודות תאור דסקריפטיבי של ההבטים השונים האחרונים בעיתונות זו.

עיתונות המחתרת בימי השלטון הנאצי, הפרק האחרון בהיסטוריה התרבותית של יהדות מזרח אירופה והעיתונות שלה, גם היא לא זכתה עדיין לעיון מפורט. במאמר קודם השתדלתי לנתח את תוכן העיתונות, שפורסמה ע"י זרם אחד - הבונד - מן הקשת הפוליטית של יהדות פולין בימי השואה (שיינטוך 1991). המאמר העלה 2 הבטים:

- א. בחינת המבנה של עיתונות המחתרת של הבונד - באמצעות תאור מדגם אופייני למבנה הפרסומים הבודדים של עיתונות זו בווארשה.
- ב. ניתוח העקרונות והנושאים העיקריים בהם עסקה העיתונות של הבונד:
 1. יחסה אל ברית-המועצות ואל התנועה הקומוניסטית.
 2. נושאים עיקריים בוויכוחים האידיאולוגיים עם תנועות אחרות והשקפות עולם שונות בקרב הציבור היהודי בגיטו, וגם עם זרמים אידיאולוגיים חיצוניים בכלל.
 3. מרכיבי תמונת העתיד, המשתקפת בעיתונות זאת, ועקרונותיה המוצהרים.
 4. הדרכים בהן פעלה עיתונות זו כדי לחזק ולתמוך תמיכה רוחנית ביחיד השרוי בגיטו.
 5. תהליך הגברת המודעות בעיתונות הזאת בדבר הסכנות הצפויות ליהודים מידי הגרמנים, עד כדי הכרה מלאה בדבר האפשרות של השמדה המונית.

המאמר הזה הוא מבוא כללי לנושא הנדון במאמר הקודם (שיינטוך 1991). שני המאמרים מבוססים על אוסף הפרסומים הבודדים של עיתונות המחתרת היהודית, שנצטבר במשך שנות המלחמה בארכיון המחתרת 'עונג שבת', הידוע כארכיון רינגלבלום, וגם בארכיוני המחתרת של 'החלוץ' והבונד.

יתר על כן, שני המאמרים מבוססים על חומר משלים, שנמצא באוספים לאחר המלחמה ב'יד ושם' (ירושלים), בבית לוחמי הגיטאות (בקיבוץ לוחמי הגיטאות), ב'ספריית פראנץ קורסקי' (ניו יורק) ובמכון ייווא (ניו יורק). לא הייתי יכול להשלים

עבודתי זו בלעדי העבודה היסודית של ד"ר יוסף קרמיש במשך 40 השנים האחרונות, מאז פרסום מאמרו במחקרי יד ושם 1, 1957, 69-92, ועד עתה, כאשר הוא מפרסם את מהדורתו בת ששת הכרכים של עיתונות המחתרת היהודית בווארשה.

בעשרים השנים האחרונות פרסמו שני חוקרים את תוצאות מחקריהם היסודיים והממצים אודות עיתונות המחתרת היהודית בווארשה: ישראל גוטמן בספרו על יהודי וארשה ב"1939-1943 (ראה גוטמן 1977: 176-185), ויוסף קרמיש במהדורה העברית של עיתונות המחתרת היהודית בווארשה, שיוצאת לאור בהוצאת 'יד ושם' החל משנת 1979 (קרמיש 1979). אף לפניהם נעשו עבודות מחקר ביבליוגרפיות על עיתונות המחתרת של הבונד בווארשה: ב"1948 (ראה היסטאָרישער זאַמלבוך) וב"1966 בניו־יורק (ראה: גאָר 1966).

מאמר זה מתמקד בכתיבת עתה של קבוצה פוליטית אחת מבין 19 האירגונים השונים, שפרסמו כתבי־עת במחתרת בווארשה הכבושה. גוטמן וקרמיש כתבו בעיקר על מה שקיים בידינו היום. אני מנסה להביא בחשבון גם את מה שאבד. אם רשימת הפרטים החסרים (ראה נספח 2) טוביל אל חיפוש נוסף ומחקר מפורט יותר – יהיה זה שכרי.

ניתן לומר אודות הבונד, כניסוחו של ד"ר ליאון פינר, שפעיליו פעלו מתוך תחושה של קונספיראטיביות כפולה: הן כיהודים והן כחברי מפלגה פוליטית, שהיא חלק אינטגרלי של המחתרת הפולנית (ראה: אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 64).

בימי השלטון הנאצי בווארשה, פרסם הבונד (יחד עם תנועת הנוער 'צוקונפֿט') סוגים שונים של כתבי־עת מחתרתיים. עד היום ידוע לנו על 12 כותרים שונים שראו אור בדפוס¹, כ־23% מכל עיתונות המחתרת היהודית בווארשה. מפלגת הבונד עם תנועת הנוער שלה פרסמה למעשה יותר כתבי־עת ועיתונים במחתרת, מאשר כל מפלגה, אירגון או תנועות נוער מקרב ה־18 האחרות שפעלו בגיטו וארשה.

מכל הגליונות, שפורסמו במחתרת ע"י הבונד, שהופיעו ב־12 כותרים שונים, שרדו בסה"כ 62, ורק אלה ידועים לנו עד כה. חומר זה מהווה כרבע מכל הגליונות בדפוס של עיתונות המחתרת היהודית, שניצלו מהכחדה גמורה². וכאשר בוחנים את מספר הדפים שניצלו מתוך כל עיתונות המחתרת בגיטו וארשה מסתבר, שפרסומי הבונד מהווים 24% מהם.

פרטים אלה עשויים להצביע על חשיבות פרסומי המחתרת של הבונד בגיטו וארשה כמקור היסטורי עשיר, שיש בו כדי לסייע בתאור מדוייק ככל האפשר של התגובה היהודית על החורבן, יום יום ושבוע שבוע. חשיבות זו טעונה בחומר הן כמקור לעצמו, והן כחלק בלתי נפרד מכלל רצף כרונולוגי המורכב מ־250 הגליונות של עיתונות המחתרת היהודית בווארשה, שהגיעו לידינו. עיתונות זו התפרשה על פני 52 כותרים נפרדים, שראו אור בידיש, בפולנית ובעברית. מן הראוי לציין, שכמות הפרסומים הפריודיים בידיש קרובה יחסית לכמות הפרסומים בפולנית (58% בידיש; 42% בפולנית). בכותרים של פרסומי הבונד ניתן לציין יתרון של פרסומים בידיש: 75% לעומת 25% בפולנית.

קיים אמנם דמיון בין עיתונות המחתרת היהודית בווארשה בכללותה לבין עיתונות המחתרת של הבונד. אף על פי כן מן הראוי לציין הבדל אחד חשוב ביותר: כל יתר פרסומי המחתרת של האירגונים הפוליטיים היהודיים נשענו במידה רבה על ההשתתפות המאסיבית של תנועות הנוער וחסיונות הנוער של המפלגות הפוליטיות השונות³; השתתפות חטיבת הנוער של הבונד היתה מצומצמת הרבה יותר: מתוך הגליונות של הבונד רק כרבע יצאו לאור ע"י חטיבת הנוער, ורק 25% מן הכותרים (3 מתוך 12) היו של פרסומים אלה.

הבונד פרסם לפחות 4 ירחונים, ויתר על כן – פרסומו של 'דער גלאַק' (הפעמון; ראה מס' 2 בנספח 1), שלא ידוע כל כמה זמן התכוונו להוציאו לאור⁴. מתוך ארבעת הירחונים פרסמו שניים בידיש – (הנוער הצעיר) *Nova Młodzież* ו'*Za Naszą i Waszą Wolność* (לחירות שלנו ושלכם). יתר על כן פורסם השבועון **דער וועקער** (המעורר).

אל כלל עיתונות המחתרת של הבונד בווארשה עלינו להוסיף עוד כמה סוגים של כתבי-עת: אחד, בלשון הפולנית, שפורסם בצד הארי של וארשה וכתרו⁵ *Biuletyn Wewnętrzny Bundu* (הביולטין הפנימי של הבונד), שהמשיך להופיע אפילו אחרי חיסול הגיטו בווארשה (ראה להלן הערה 29).

יתר על כן הוציא הבונד פרסומים חד-פעמיים, לא פריודיים, בקשר לאירועים מיוחדים (ראה: הערך 1946: 530): קובץ שירה וספר מוקדש לקומונה הפריזאית (יצאו לאור ע"י ס"ב: סאָציאַליסטישע יוגנט ביבליאָטעק; ספריית נוער סוציאליסטי); ראה: **אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן**, עמ' 333). כן הוכן שנתון ונעשו סידורים כדי לערוך סקר על השאלה היהודית בקרב חברי התנועה ששרדו (הד"ח נכתב בידי ברוזבסקי בווארשה ב-15 בנובמבר 1943 ופורסם בספר **אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן**, עמ' 82).

כל הפרסומים הנ"ל נדפסו בבתי-דפוס ארעיים במחתרת, שהיו נאלצים מזמן לזמן לעבור ממקום למקום כדי לשמור על הסודיות המתחייבת מסוג זה של פעילות חשאית. בתי דפוס מחתרתיים אלה הותקנו על פי רוב בבתים פרטיים של חברי המפלגה, אך גם במטבחים ציבוריים או במקומות אחרים⁶.

העבודה בבתי הדפוס המחתרתיים האלה בוצעה פעמיים-שלוש בשבוע בלילות, בחשכה, ללא אור חשמל ובלעדי האפשרות לחטוף שינה ביום, ולו לשעות ספורות. הסודיות חייבה איסור מוחלט על שינה למחרת ליל עבודה, כדי לא לעורר תשומת לב וחדש ולסכן ע"י כך את כל הפעילות המחתרית באיזור⁷.

שלב הסיכון ואבן-השתייה של כל מפעל עיתונות המחתרת היה ב'קולפורטאז', דהיינו בהפצה של מאות עותקים של גליונות פרסומי המחתרת, לא רק בתוך הגיטו, אלא גם בכל שטחי הכיבוש הנאצי מחוץ לווארשה. שלושת מוקדי ההפצה של עיתונות המחתרת של הבונד, שהודפסה בווארשה, היו באיזור פיוטרקוב, לובלין וונגרוב (עדעלמאן 1945: 21; **אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן**, עמ' 168).

מספר העותקים מכל גליון נע בין 200 ל-500, על פי האומדן בדבר כלל ההוצאות לאור של הבונד ותנועת הנוער 'צוקונסט'. מספר העותקים הוכתב, לכל הנכון, בעיקר ע"י שיקולי הבטחון יותר מאשר ע"י כל שיקול אחר. נראים הדברים,

שהרגשת זהירות מצד המפרסמים לחשה להם, שהגדלת מספר העותקים לכל פרסום עלולה לסכן עוד יותר את המפיצים של עיתונות המחתרת בכלל.

כפי שמציין יעקב שלום הרץ על פי אומדנים בדבר כמות הקוראים לכל גליון, הרי קראו כל פרסום ופרסום של מחתרת הבונד כ־20 איש. זו גם הערכתו של מארק אדלמן. שניהם מסתמכים בהערכותיהם על סקר ועל נתונים סטטיסטיים⁹. על פי הערכות אלו מסתבר אפוא, שכל פרסום של עיתונות המחתרת, שהבונד הוציא להפצה, נקרא בערך ע"י 4,000 עד 10,000 אנשים, שהיו שרויים במשטר הכיבוש הנאצי בגיטו וארשה ומחוצה לו.

הפצתו של קול המחתרת בין אלפי חברי מפלגת הבונד ואוהדיה נתאפשרה הודות למסירותה של חבורת קשרים, שסיכנו את חייהם בהעבירם על גופם ממש ספרות פוליטית בלתי לגאלית (כולל פרסומי עיתונות המחתרת). לא פעם נתפסו קשרים אלה וניספו בידי שוביהם⁹.

ההפצה של עיתונות המחתרת – השלב החשוב ביותר, אך גם המסוכן ביותר, בפעילות הבלתי לגאלית של הבונד – נזכרת בשכיחות הגבוהה ביותר בזכרונותיהם של חברי המפלגה ותנועת הנוער שלה בגיטו וארשה.

על אף מספר העותקים הקטן יחסית, שהופק ונתפס כאופטימאלי לתכלית קונספירטיבית, דרשו תחבולות ההפצה מספר גדול של קשרים־מפיצים לשם השגתה של יעילות מירבית. סכנה ממשית נשקפה לכל אחד מהם, לו היו נתפסים עם הפרסומים על גופם. כשלונות אחרים הפילו בפח לא אחד מן הקשרים־המפיצים של הבונד¹⁰.

והרי רשימה לא שלמה של שליחים־מפיצים בווארשה, שעסקו בעיקר בהפצתה של עיתונות המחתרת של הבונד. הרשימה כוללת 16 שמות, בעיקר של נשים. הרשימה מבוססת על מקורות אחרים¹¹, לאמור: (1) זוש'ה גולדבלט; (2) אַנְקָה וולקוביץ; (3) סֵטְפָה מוריץ; (4) מרים שיפמן; (5) מארינקה סְגֵלוֹבִיץ; (6) סְלֵאבָה קְרִישְטֵלינסנבוים; (7) חיקה בְּלָכַטוֹבְסְקָה; (8) האלינה ליפשיץ; (9) פּוֹלָה ליפשיץ; (10) זוש'ה ליפשיץ; (11) וְלוּל רוֹזוֹבְסְקִי; (12) מרים שיפמן־פיינר; (13) אלתר באס; (14) ד"ר סאלומיא וליפשיץ; (15) לוֹבָה ביֶאָלִיֶצְקָה; (16) וְלֵאדְקָה (פייגעלע פעלטעל).

מאָרְק אַדְלֵמן היה אחראי על הפעלת בתי הדפוס במחתרת וגם על הפצת עיתונות המחתרת של הבונד בווארשה, כפי שהוא קובע בזכרונותיו (ראה: אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 166–167). תשומת לב מיוחדת הוקדשה להקמתה ואירגונה של רשת להפצה של עיתונות המחתרת של הבונד מחוץ לווארשה, ברחבי המחוז. מוני אנשים אחרים, שהיו אחראים להפצה בפיוטרקוב, לובלין וונגרוב. אלה היו י. צְלֵמְנסקי (צֶלֶק) וי. פֶאלק (עדעלמאן 1945: 19, 20, 21; אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 167–168). כפי שצלמנסקי כותב, הוא בעצמו עסק בהפצת עיתונות המחתרת במחוז. אולם מאוחר יותר, כאשר הפיקוח ברכבות החמיר, הוחלט בפגישת הוועד המרכזי של המפלגה, שמן ההכרח לשנות את תכסיסי ההפצה, ויש לקשור קשרים עם אשה (לא יהודיה) מומלצת ע"י המפלגה הסוציאליסטית הפולנית (P. P. S), כדי באמצעותה להעביר ולהפיץ את העיתונים. על צלמנסקי הוטל לנסוע

בעקבות האשה אל אותם המקומות מקץ ימים אחדים (צעלעמענסקי 1963: 137). החלטה זו בוצעה בתיווכו של מאוריצי אוֹז'ך, ושיתוף הפעולה הוקם (שם: 137, 140-141). קשרית מיוחדת נתמנתה מטעם ה־P.P.S. כדי לסייע לפעולת רשת ההפצה של הבונד. תפקידה הראשון היה ליטול ולהעביר את פרסומי המחתרת לפיוטרקוב, צ'ענסטובוב, טומאשוב, ראָדום וקראקוב. היא יצאה לדרך, אך לעולם לא שבה; היא נתפסה ביוני 1941 (ראה הערה 10).

במרצת כל השנים, שהגיטו היה קיים, היו קשיים רבים במיוחד בשלב ההפצה, והיתה דרושה מידה כפולה ומכופלת של אומץ לב כדי לנסוע בדרכי פולין הכבושה ולשאת את עיתונות המחתרת האסורה. אף על פי כן, למרות כל הקשיים, נמשכה פעילות ההפצה במשך כל תקופת הגיטו ואף אחריה. אפילו בשנת 1944, זמן רב לאחר חיסול הגיטו, פעלה עדיין רשת ההפצה של עיתונות הבונד. בדין וחשבון על התקופה מן ה־15 בנובמבר 1943 ועד מאי 1944 נאמר, שמאז פברואר 1944 פרסם הבונד ביולטין פנימי מודפס במכונת כתיבה (6 גליונות הופיעו). גליון מאי (מס' 4) פורסם בדפוס באלפי עותקים והופץ בווארשה העיר ובערי המחוז (השווה: אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 133-134, וכן: הערות 5 ו־29).

עזרה רבה בשלב ה'קולפורטאז' (ההפצה) הושיטה תנועת הנוער של הבונד. הם לא רק הדפיסו והפיצו את הפרסומים שלהם, אלא מילאו תפקיד פעיל בתהליך ההפצה של עיתונות הבונד בכלל. בין השמות של חברי תנועת הנוער של הבונד, שהיו פעילים בהפצה, אנו מוצאים את שמותיהן של רודִ'קה ובלומה קלוג – חברות בתנועת ה'צוקונפֿט' של הבונד (פנקס פֿון ייִדישע דרוקער 1949: 67). והוא הדין בפעילי הצעירים של הבונד גם מחוץ לווארשה (על הפעילות בפיוטרקוב ראה: צעלעמענסקי 1963: 105 ומקומות אחרים בספרו). כמרכז לפעילות הזאת שימשה דירתו הפרטית של וְלוּל רוֹזוֹבְסקי (שנוכר לעיל במס' 11 ברשימת הקשרים), שהיה לפני כן פעיל בתנועת הילדים ('סקיפ') והנוער ('צוקונפֿט') של הבונד¹². בין הצעירים ששילמו בחייהם תוך כדי פעולת ההפצה, מן הראוי להזכיר את אלתר באס (מס' 13 ברשימה הנ"ל). פועל מתכת בן 17, חבר ה'צוקונפֿט', שנאסר ע"י הגרמנים ממש בשעת פעולת ההפצה של עיתונות המחתרת¹³.

סוג זה של סיוע ישיר, של נוער הבונד, הפך לחלק בלתי נפרד מפעילותה העצמאית של תנועת הנוער, החל מראשית הכיבוש הנאצי. תנועת ה'צוקונפֿט' החלה בפעילותה בראשית אוקטובר 1939, בימי האירגון של תאי המחתרת, בעיקר של ה'פֿינִטלעך' (חמישיות; הערך 1946: 526). הם פרסמו, כאמור, שני ירחונים, אחד ביידיש – יוגנט שטימע (קול הנוער) ואחד בפולנית – *Nowa Młodzież* (הנוער החדש), שהופצו גם בגליל המחוז¹⁴. את ההדפסה ביצע הענעך רוס, אחד ממנהיגי נוער הבונד (הערך 1946: 413, 415), ופועל הדפוס לייבל שפיכלר, חבר ועד הנוער (הערך 1946: 530, וכן השווה: צעלעמענסקי 1963: 154). האירורים, העבודות הגראפיות והקאריקטורות בעיתונות המחתרת של הבונד בוצעו ע"י האמנים הרשל סיני ורבקה רוזנשטיין, שהיתה חברה במנהיגות ה'סקיפ' (ראשי תיבות של 'סאָציאַליסטישער קינדרער פֿאַרבאַנד', איגוד ילדים סוציאליסטי; דורות בונריסטן 2, 1956: 415, 416; אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 330, 333). הכנת

גליונות היוגנט שטימע נתבצעה במקומות סודיים שונים. אחד מהם היה המחבוא של יעקב צ'למנסקי, קשר של הבונד, בדירתה של הגב' צנדרוף, ברח' פאווייה 69 (צעלמענסקי 1963: 154).

עבודת ההדפסה של עיתונות המחתרת, הן של המפלגה והן של תנועת הנוער, בוצעה באמצעות המימאוגראף של סניף ה'סקיפ' בווארשה, כל פעם בבית דפוס מאולתר במחבוא אחר.

החבר יענק'לה מנדלסון (מנד'לה) נשלח מווארשה מטעם הוועד המרכזי של 'צוקונפֿט' והוטל עליו לארגן את פעילות הנוער הבונדאי בערי המחוז ועירויותיו. מטרתו היתה להפעיל את הנוער ולעודד פעילות תרבותית בדומה למתכונת שהיתה בווארשה¹⁵.

נוסף על מאמצי שיתוף הפעולה עם ה-P.P.S בהברחת העיתונות של הבונד, שנכשלה ביוני 1941 עם מאסרה של הקשרית הפולניה יארדוויגה וישניאבסקה, הצליח הבונד ליצור קשר ושיתוף פעולה פורה בהברחת ספרות מחתרת פולנית לתוך הגיטו, ספרות ששימשה מקור להכנת עיתונות המחתרת של הבונד¹⁶.

חברי הבונד קיבלו מידי דניאל (ואצלאב זאגורסקי), מנהיג קבוצת ה-P.P.S 'Wolność' (חירות) את הפרסומים הפוליטיים השונים של עיתונות המחתרת הפולנית. וכן הגיעו לידיהם הפרסומים של הממשלה והצבא הפולני שבגלות. כל הפרסומים הפולניים האלה שימשו מקור עיקרי של אינפורמציה, שהפכה מרכיב אינטגרלי של פרסומי מחתרת הבונד (ראה: קלין 1968: 68, 78, 165).

וכפי שכבר נאמר לעיל, היתה ההדפסה של עיתונות המחתרת של הבונד מתבצעת אך ורק בלילות, ע"י מספר קטן של אנשים, ומפני הסודיות הרבה שהיתה כרוכה בפעולה הזאת, נשתנו תכלית שינוי היי היומיום שלהם¹⁷. נזכיר כאן את שמותיהם: ולוול רוזובסקי, ציפּרמאן, בלומקה קלוג, מארק אדלמן, רבקה רוזנשטיין (אין די יאָן פֿון יִרִישֶׁן חורבן, עמ' 166-167). נוסף על פעילי הבונד האלה היו שם גם פועלי דפוס מקצועיים, שהצטרפו אל שורות המחתרת הבונדאית. נזכיר כאן אחרים משמותיהם: אליעזר קלוג, משה שקלאר, לייב גורזאלץ, קוציק ואחרים¹⁸.

מתוך סיבות מובנות מאליהן, היה הכרח להסוות את שמותיהם של כל המשתתפים בייצור של דפוס המחתרת. פרסומי מחתרת יהודיים אחרים, כגון אלה של תנועת 'דרור' הציונית, נהגו לחתום את המאמרים בשמות בדויים. עיתונות המחתרת של הבונד ויתרה גם על כך. המאמרים שם אינם חתומים כלל. כל מה שידוע לנו על המשתתפים והכותבים בפרסומים האלה מגיע ממקורות משניים. בתור עורכים של עיתונות הבונד מוזכרים האנשים הבאים: אברשה בלום (עורך ראשי), ברנרד גולרשטיין ואברהם שמואל שניידמיל (בערעק); (דורות בונדיסטן, עמ' 373, 335). השמות הבאים מוזכרים גם ברשימת העורכים והמשתתפים: מאוריצי או'ך, איגנאץ סמסזוביץ, בנימין וירובסקי, שלמה פאב, נתן ליבסקינד, אינקה שביורבסקה, הַנְך רוּס, ישראל גרילאק ומאָרְק אַדְלְמָן¹⁹.

על פי המקורות שאנו שואבים מהם, בעיקר בידיש, מסתבר שהיה קשר ברור ובלתי אמצעי בין שלב הפעילות התרבותית (לרבות עיתונות המחתרת) בתקופה

הראשונה של חיי היהודים תחת משטר הכיבוש הנאצי לבין תנועת ההתנגדות המזויינת החל משנת 1942. ובדומה למפלגות פוליטיות אחרות, ובעיקר תנועות הנוער בגיטו וארשה, גם בבוונד ניתן היה להבחין בהמשכיות אישית: האנשים שהיו תחילה מעורבים בפעילות תרבותית (לרבות ההוצאה וההפצה של עיתונות המחתרת), הם גם אלה שהשתתפו להלן באירגון ההתנגדות המזויינת. רבים מהם נפלו בקרב נגד הגרמנים, או נתפסו בשבי והוצאו להורג. כזה היה, בין היתר, גורלם של אברהם־שמואל שניידמיל (בערעק), יורק בלוֹנס, סֶטְפָה מוֹרִיץ (מס' 3 ברשימת הקשרים), מרים שיפמן־פיינר (מס' 4 ברשימה הנ"ל), שהתאבדה בסיומו של קרב, ובלבד לא ליפול בידי הגרמנים, הֶנֶךְ דוּס ופּוֹלָה שִׁצְקָאָץ' (קשרית צעירה, בת 16, ממחלת הבונד בצ'נסטוכוב, שעסקה בהפצת עיתונות המחתרת (ראה להלן, הערה 11).

יתר על כן, עיתונות המחתרת של הבונד עקבה בהקפדה ומקרוב אחר המאורעות, וכמוהו ככל עיתונות המחתרת היהודית, היא הגיבה עליהם בדרכים שונות²⁰. אין שום ספק, שעיתונות זו פיתחה את צורותיה והתוכן שלה בהשפעת המאורעות, שהתרחשו חדשים לבקרים בשנות הכיבוש וההיסול. ניתוח תוכנה של עיתונות הבונד בווארשה הכבושה מוכיח זאת בפרוטרוט (ראה שיינטוך 1991).

על מנת להמחיש את העובדה, שעיתונות המחתרת של הבונד היתה לא רק גורם תרבותי בחיי היהודים בגיטו, אלא בעיקר דרך פעילה של התנגדות במאבק נגד הכיבוש, הטרור ונגד ההרס, נזכיר כאן שלוש דרכים, שבהן מתקשרת עיתונות זאת והתפתחותה עם האירועים ההיסטוריים של השואה:

1) הפגרום בווארשה (אפריל 1940) וראשיתה של עיתונות המחתרת של הבונד.

2) 'ליל הדמים' ב־17-18 באפריל 1942 ושינוי אופיה של עיתונות הבונד.

3) ראשית הגירושים אל טרבלינקה ביולי 1942 והתגובה עליהם בעיתונות המחתרת של הבונד.

באפריל 1940 אירגנו הגרמנים בווארשה פרעות של פולנים נגד האוכלוסיה היהודית ברחובות הרובעים המאוכלסים ע"י יהודים. הפוגרום נמשך ימים אחדים. קבוצות הגנה יהודיות יצאו להילחם בפורעים ולהשיב להם כגמולם. ואז התארגנה בווארשה, ברחובות קארמליצקה ונובוליפיה חבורה של פועלי דפוס יהודים שיצאה להילחם ברחובות. בעקבות ההתנגדות הפעילה התפוגגו הפרעות ופסקו. בין המעורבים בקרבות אלה היו פועלי הדפוס אליעזר קלוג ובנו דוד, פועלי הדפוס קֶנְדֶל, בארוצקי, והכורכים הוכברג וְאָרְשֶׁבְּסְקִי. עם תום המאורעות האלה הוחש הצורך בחוגי מפלגת הבונד להסביר לציבור הרחב את משמעות המאורעות ולהצביע על יכולתם של יהודי וארשה להגיב כגורם מאורגן – על אף המצב הקשה שהסתמן בחודשים הראשונים של הכיבוש הגרמני. מתוך גישה זו הופיע הפרסום הראשון של הירחון ביידיש 'ביולעטיץ', ממש בסמוך למאורעות, באחד במאי 1940. ערכו אותו ברנרד (גולדשטיין), אבֶרְשֶׁה בלוֹם וְאָדָם (אברהם־שמואל) שניידמיל. הגליון הראשון הוקדש למאורעות אפריל 1940 (פנקס פֶּוֹן דִּי

יידישע ררוקער אין פוילן: 67; עדעלמאן 1945: 8-9, פורסם גם באין די יארן פֿון יידישן חורבן, עמ' 156-157).

מפנה מכריע באורח הקיום של עיתונות המחתרת הבונדאית התרחש בעקבות הריגות שהנאצים ערכו בלילה השחור' מיום 17 ל-18 באפריל 1942, כאשר 52 אנשים נרצחו איש איש ליד ביתו, על פי רשימת שמות, שהוכנה מראש ע"י הגסטאפו. ההערכה בגיטו, ובמיוחד בחוגי הבונד היתה, בדומה להסבר הרשמי לרציחות, שזו היתה פעולת עונשין נגד פעולות המחתרת בכלל, ובעיקר נגד עיתונות המחתרת היהודית בווארשה²¹.

למעשה הגביר הגסטאפו מאז ואילך את חיפושיו אחר אנשים ומקומות המעורבים בפעילותה של עיתונות המחתרת. המחתרת הגיבה ע"י החלפת מקומות של בתי-הדפוס הבלתי לגאליים, החלפת שמות הפרסומים הידועים היטב, תוך שמירה על אופים הכללי, וכן ע"י פרסום כתבי-עת חדשים, כדי לעקוף את ביקורת הגסטאפו²².

הבונד החליף מקומות, שינה את שמות כתבי-העת והעיתונות שלו ואף פרסם חדשים. אם לא נביא בחשבון את כתבי-העת יוגנט שטימע, בטאון תנועת הנוער של הבונד, ואת שלושת כתבי-העת בפולנית (ראה נספח 1), ואם גם נתעלם לרגע משני כתבי-העת התיאורטיים - הרי נמצא שמחציתה של עיתונות המחתרת של הבונד, ואולי אף יותר (6-7 כתבי-עת, כולם ביידיש) אינם למעשה אלא כתבי-עת אחד, שהחליף את שמותיו שוב ושוב, כפי שכבר הוכיח יוסף קרמיש (קרמיש 1979: 35-36; גאר 1966: 166-173). פעילות זו של המרת כותרים נתרחשה בעיקר אחרי אפריל 1942, וגם בשעת הגירוש לטרבלינקה ואחריו. בהסתמך על הניתוח של יוסף קרמיש ניתן להראות כיצד כל הרצף של כותרים מתחלפים - המהווה למעשה עיתון מחתרתי מרכזי אחד של הבונד - התפתח על בסיס כרונולוגי. ששת הפרסומים המשתלבים בסדר כרונולוגי אחד ואשר בחלקם ממוספרים לפי סדר רץ מקוטע של גליונות בתוך סוגריים - הם (לפי נספח 1) המספרים 1, 4, 7, 2, 9, 3 (בסדר זה):

א. ביולעטיין	מאי 1940 -	20.12.1941
ב. דער וועקער	18.1.1942 -	30.4.1942
ג. דאָס פֿרײַע וואָרט		23.5.1942
ד. דער גלאַק		29.6.1942
ה. דער שטורם		5.7.1942
ו. אויף דער וואַך	(23.7.1942) -	26.12.1942

אל הרשימה הזאת עלינו להוסיף כותר שביעי - דער רוף - הנזכר ע"י ברנרד גולדשטיין בספרו ואינו כלול ברשימתו של קרמיש (השווה את שני הנספחים). גולשטיין מזכיר את דער רוף בדברו על אירגון מחדש של הפעילות המחתרתית של הבונד במאי 1942, אחר 'הלילה השחור' בין ה-17 ל-18 באפריל 1942. כתבי-עת זה, הוא קובע, אינו אלא הביולעטיין, (מס' 1 בנספח 1) שהוסוה, כדי "לבלבל את האויב. מספר גליונות הופיעו תחת שם זה"²³. המעניין הוא, שגולדשטיין, שהיה

אחד המייסדים והעורכים של הביולעטין, מציין את דער רוף כהמשך מוסווה של ביולעטין, שהפסיק את הופעתו בדצמבר 1941, ולא מתייחס אל רער וועקער, שהיה למעשה המשכו הישיר של ביולעטין מאז ינואר 1942, ועל כן הוא הוא שממש קדם לדער רוף.

בלילה בין ה'17 ל'18 באפריל 1942 נרצחו, כאמור, אחדים מהכרי הבונד. ביניהם היו הספר גולרברג ואשתו, הפורף נפתלי לרוך ואביו משה, המדפיסים: פסח צוקרמן, משה שקלאר ואחרים (הדו"ח של מארק אדלמן באין די יארן פון יירישן חורבן, עמ' 171; צעלעמענסקי 1963: 154; וכן ראה הערה 21). זמן לא רב לפני כן נודע לאחדים מחברי המחתרת, שהם מבוקשים ע"י הגסטאפו²⁴. באותו לילה חיפשו אנשי הגסטאפו עוד מספר חברי הבונד: את סוניה נובוגורודסקה, אליעזר קלוג ופרנבוים.

תגובת עיתונות המחתרת של הבונד היתה מיידית. גליון מיוחד של השבועון דער וועקער הופיע ב'19 באפריל 1942, ובו נקבע כי המאורעות שהתרחשו אתמול לא היו אלא שלב ביניים בתהליך ההשמדה הפיזית של היהודים בידי הגרמנים, וכי הם עסוקים עתה בפעולה מכוונת של הריגת פעילי המחתרת היהודית כדי להבטיח את הצעדה הכנועה של החמונים אל מותם, כפי שקרה בוויילנה, בביאליסטוק, בלובלין ובמקומות אחרים²⁵.

תוצאת מעשי הרצח הנאציים באפריל 1942 לא היתה בשום אופן התרופות בפעילותה של עיתונות המחתרת. גם פנייתו של אדם צ'רניאקוב לבונד להפסיק את פרסום עיתונות המחתרת הושבה ריקם. בפגישה בין ראש היודנראט ומאוריצי אוז'ך, על פי מקורות מן הבונד, הודיע צ'רניאקוב, שאם עיתונות המחתרת לא תפסיק את הופעתה, קיימת סכנה אמיתית מצד הנאצים של הענשה קולקטיבית כלפי האוכלוסייה היהודית.

תשובתו של אוז'ך לצ'רניאקוב היתה, שהנאצים החליטו בלאו הכי להשמיד את כל היהודים, והפסקת עיתונות המחתרת לא יהיה בה כדי להניא אותם מלבצע את ההריגות. יתר על כן, טען אוז'ך, שעיתונות המחתרת מושיטה עזרה ממשית ליהודים באמצעות אינפורמציה, שהיא מפרסמת בדבר הסכנות הצפויות להם וגם ע"י חיזוק כוח הרצון שלהם והיכולת להתקומם ולהתנגד. לאחר דיון רציני ושיקול-דעת החליט הוועד המרכזי של הבונד לדחות את תביעתו של צ'רניאקוב (צעלעמענסקי 1963: 155; קלין 1968: 114-115; פנקס פון יירישע רוקער אין פוילן, עמ' 70).

ולא עוד אלא שעיתונות המחתרת של הבונד המשיכה להופיע ולהתריע. יתר על כן, היא הגבירה את פעילותה ומספר גליונותיה בחודש גדל. סקירה על הגליונות שהופיעו בימים ההם מלמדת (במידה הידועה לנו היום), שבין ה'19 באפריל וה'23 ביולי 1942 – במשך שלושה חודשים בלבד – הופיעו שבעה גליונות בידיש ובפולנית של עיתונות המחתרת של הבונד (כולל הגליונות החסרים של דער וועקער ואויף רער וואך מן ה'19.4.1942 וה'23.7.1942), שהם מעל 10% מכל הגליונות הידועים לנו. עיתונות הבונד לא חדלה להופיע, כאמור, גם בימי הגירושים ואף אחריהם. כמות הפרסומים ערב הגירושים ובשעתם, שיצאו לאור והופצו, היא

אפילו גדולה יותר, אם מביאים בחשבון את הפרסומים שברשימת הדזידראטה וביניהם גם דער רוף (ראה נספח 2 – רשימת הפרטים החסרים). עד המרד ב־19.4.1943 ניתן לומר בבטחה, כי חסרים מעל 15% מכל גליונות עיתונות המחותרת של הבונד (ראה הערה 28).

בהתמדת הופעתה של עיתונות המחותרת של הבונד בימי שבועות הגירושים ואחריהם אפשר לראות את הסימון המובהק, המצביע על היחס האינטימי ההדוק בין תופעת עיתונות המחותרת בגיטו וארשה לבין צרכיה של תנועת ההתנגדות המזויינת.

הגליון הראשון של אויף דער וואך הופיע ביום השני של הגירוש ההמוני, ב־23 ביולי 1942. האוכלוסייה היהודית נקראת בו לא ללכת אל מגרש־הגירוש, אלא להתקומם ולהתנגד. במאמר המערכת כותב מאוריצי אוֹןֶךְ, שעל אף מצבם הסר־האונים, אסור ליהודים להרשות שככה סתם יתפסו אותם, וכל אחד צריך להילחם אפילו בידיו וברגליו נגד רודפיו. גליון ראשון זה, שפורסם במהדורה משולשת, הופץ במשך היום הרביעי והחמישי של פעולת הגירוש ע"י הקשריות זושֶה גולדבלט (מס' 1 ברשימת הקשרים), מרינקה סגלוביץ (מס' 5 באותה רשימה) וסלאבה קרישטלינינסבויים (מס' 6 באותה רשימה), כפי שנמסר בדו"ח של מאַרְק אַדְלֶמן (אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 177). בגליון שתאריכו 20 בספטמבר 1942 (שבוע ימים לאחר הפסקת הגירושים לטרבלינקה) פורסם דו"ח מפורט אודות היעד הסופי של הגירושים כולל תאור של טרבלינקה כמחנה להריגה המונית. דו"ח מדוייק זה מבוסס על אינפורמציה שאסף זלמן (זיגמונד) פרידריך, שליח מיוחד של הבונד במחותרת, שנשלח לצד ה'ארי' של וארשה בימי הגירוש על־מנת לברר את האמת על מעשה הגירוש הגדול²⁶.

באותם הימים לא היה עדיין הבונד חלק מן האירגון היהודי הלוחם (Ż. O. B. – Żydowska Organizacja Bojowa), ועיתונות המחותרת שלו היתה עדיין מאמץ חשוב אך בודד להתמודד באמצעותו עם המצב ההולך ומחמיר. רק בשלהי אוקטובר (20.10.1942) הפך הבונד חלק בלתי נפרד מן האירגון היהודי הלוחם. מספר מקורות בונדאיים טוענים, שהקריאה להתנגד בנשק לגירושים נשמעה מעל דפי דער שטורם – עיתון מחותרתי נוסף של הבונד²⁷.

שני העיתונים הנ"ל, החלו להופיע סמוך לגירושים לטרבלינקה ובזמן הגירושים. תכליתם העיקרית היתה להזעיק ולדרבן את אוכלוסיית הגיטו להגיב בכוח ולא להיכנע.

עיתונות המחותרת של הבונד המשיכה להופיע אף לאחר הגירושים. בדו"ח של הבונד לנציגיו בלונדון, הסוקר את פעילות המפלגה בין ה־1 באוגוסט (צ"ל ספטמבר) 1942 לבין ה־22 ביוני 1943, שנכתב בווארשה בידי פֿרֶזֶבֶסקי, נזכרים ארבעה גליונות של דער שטורם, שאבדו ולא הגיעו לידניו. הגליון היחודי הידוע פורסם בתאריך ה־5 ביולי 1942. ושם כתוב, לאמור:

"בשעת פעולת החיסול בשנה שעברה פרסם האירגון שלנו בגיטו גליון של העיתון 'שטורעם', שקרא להמונים להתקומם. בנובמבר ודצמבר הופיעו גליונות

נוספים של ה'שטורעם' ובאפריל, ערב המאורעות האחרונים הופיע בגיטו וארשה הגליון האחרון של כתבי־העת שלנו, הכול ביידיש²⁸.

גם אחרי חורבן הגיטו בווארשה וחיסולו, התמידו שרידי הבונד בהחלטתם הנחרצת להמשיך בפרסום העיתונות המחתרתית שלהם, על אף הקשיים הטכניים הרבים שעמדו בדרכם כאבני־נגף (צעלעמענסקי 1963: 178–179). מאז פברואר 1944, הופיעו לפחות ששה גליונות של הפרסום בפולנית, והוא ה'ביולעטיץ' הפנימי של הבונד (Biuletyn W.B.) – שם מקוצר של Biuletyn Wewętrzny Bundu)²⁹.

בסיכום: אם נשווה את רשימת הפרסומים הקיימת של עיתונות הבונד במחתרת (נספח 1) עם רשימת הפרסומים והגליונות החסרים (נספח 2) נמצא, שהיקף פרסומי הבונד בגיטו וארשה היה במידה ניכרת גדול יותר ממה שידוע לנו עד כה. וכן אנו מוצאים, שיש למעשה יותר גליונות שחסרים מאשר חשבו החוקרים לכתחילה. אנו למדים כי רק 62 גליונות שרדו, בשעה שהופיעו לפחות 84. בין 22 הגליונות החסרים נמצאים כמעט כל הפרסומים הקיימים והידועים של עיתונות הבונד, והם מהווים כ־25% מכל מה שיצא לאור בין 1940 ל־1944.

נספח 1

רשימת מצאי של עיתונות המחתרת של הבונד בווארשה לפי סדר הא"ב
(הוכן ע"י ד"ר יוסף קרמיש – מבוסס על קרמיש 34–38)

מאי 1940	ללא מספר	1. ביולעטיץ
יוני 1940	ללא מספר	
יולי 1940	ללא מספר	
אוגוסט 1940	ללא מספר	
ספטמבר 1940	ללא מספר	
דצמבר 1940	מס' 10	
ינואר 1941	מס' 1 (11)	
ינואר 1941	מס' 2 (12)	
פברואר 1941	מס' 3 (13)	
מרץ 1941	מס' 4 (14)	
אפריל 1941	מס' 5 (15)	
מאי 1941	מס' 6 (16)	
10 באוגוסט 1941	מס' 9 (19)	
31 באוגוסט 1941	מס' 10 (20)	
10 בספטמבר 1941	מס' 11 (21)	
10 באוקטובר 1941	מס' 12 (22)	
15 בנובמבר 1941	מס' 13 (23)	
20 בדצמבר 1941	מס' 14 (24)	
29 ביוני 1942	ללא מספר	2. דער גלאַק

20 בספטמבר 1942	ללא מספר	3. אויף דער וואך
4 בדצמבר 1942	מס' 2	
26 בדצמבר 1942	מס' 3	
18 בינואר 1942	מס' 1 (25)	4. דער וועקער
25 בינואר 1942	מס' 2 (26)	
1 בפברואר 1942	מס' 3 (27)	
8 בפברואר 1942	מס' 4 (28)	
15 בפברואר 1942	מס' 5 (29)	
23 בפברואר 1942	מס' 6 (30)	
1 במרץ 1942	מס' 7 (31)	
8 במרץ 1942	מס' 8 (32)	
15 במרץ 1942	מס' 9 (33)	
6 באפריל 1942	מס' 11 (35)	
12 באפריל 1942	מס' 12 (36)	
30 באפריל 1942	מס' 13 (37)	
1 אוקטובר 1940	מס' 1	5. יוגנט שטימע
2 נובמבר 1940	מס' 2	
3 דצמבר 1940	מס' 3	
1 ינואר-פברואר 1941	מס' 1-2 (4-5)	
מרץ 1941	מס' 3 (6)	
אפריל 1941	מס' 4 (7)	
מאי 1941	מס' 5 (8)	
יוני 1941	מס' 6 (9)	
7 ספטמבר 1941	מס' 8 (11)	
9 אוקטובר 1941	מס' 9 (12)	
10 נובמבר 1941	מס' 10 (13)	
1 ינואר 1942	מס' 1 (14)	
2 פברואר-מרץ 1942	מס' 2-3 (15-16)	
1 יולי 1941	מס' 1	6. יונגע גוואַרדיע
23 במאי 1942	מס' 1 (38)	7. דאָס פֿרײַע וואָרט
2 נובמבר 1941	מס' 2	8. צײַט פֿראַגן
3 דצמבר 1941	מס' 3	
5 ביולי 1942	ללא מספר	9. דער שטורם

11 באפריל 1944	מס' 2	<i>Biuletyn W.B.</i> .10
1 במאי 1944	מס' 4	
פברואר 1942	ללא מספר	<i>Nowa Młodzież</i> .11
מרץ 1941	מס' 2	<i>Za Naszą i Waszą Wolność</i> .12
מאי 1941	מס' 3	
אוגוסט 1941	מס' 7	
אוקטובר 1941	מס' 7 (צ"ל 8)	
דצמבר 1941	מס' 9	
ינואר-פברואר 1942	מס' 1 (10)	
מאי 1942	מס' 3 (12)	

נספח 2

הפרסומים והגליונות החסרים

המקור	תאריך	מס' גליון	
גאָר 1966:166	אוקטובר 1940	?	1. ביולעטין
גאָר 1966:166	נובמבר 1940	?	
קרמיש 1979:35	יוני 1941	7 (17)	
קרמיש 1979:35	יולי 1941	8 (18)	
דו"ח אַדלמן, אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 177.	23 ביולי 1942	(מהד' מיוחדת)	3. אויף דער וואַך
קרמיש 1979:36	במרץ 1942 (צ"ל 22)	10 (34)	4. דער וועקער
דו"ח אַדלמן, אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 171.	19 באפריל 1942	(מהד' מיוחדת)	
קרמיש 1979:37; גאָר 1966:172	יולי או אוגוסט 1941	7 (10)	5. יוגנט שטימע
גאָלדשטיין 1947:229	1942 (?)	?	א.8. דער רוף
מספר גליונות אחרי 18 באפריל 1942 (ראה הערה 23).			

דו"ח ברזובסקי, אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 63; צעלעמענסקי 1963: 179-178 (ראה הערה 28).	בין 22 ביולי 12־1 בספטמבר 1942 נובמבר 1942 דצמבר 1942 אפריל 1943	? ? ? ?	9. דער שטורם
דו"ח ברזובסקי, אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 133-134. (ראה הערה 29).	(?) פברואר 1944 (?) אפריל 1944 (?) מאי 1944 (?) מאי 1944	1 3 5 6	10. <i>Biuletyn W.B.</i>
קרמיש 1979: 37.	אפריל 1942	?	11. <i>Nowa Młodzież</i>
קרמיש 1979: 37.	(1941?) בחוודשים יוני ו/או יולי (1941) מרץ־אפריל 1942	(1) 4 5 6 2 (11)	12. <i>Za Naszą i</i> <i>Waszą Wolność</i>

הערות

- פירוט הכותרים האלה וגליונותיהם הידועים לנו כיום – ראה בנספח 1, שהוכן ע"י ד"ר יוסף קרמיש ושימש בסיס להערות המבוא שלו (קרמיש 1979: 34-38).
- השווה עם נספח 1. כ־83% מן הפרסומים שייכים לארבעה כותרים (שהם למעשה שלושה – הירחון 'ביולעטין' החליף את שמו ל'דער וועקער'). שלושה מהם בידיש ואחד בפולנית (המס' 1, 4, 5 ו־12 ברשימה שבנספח 1). אחד מהם – 'יוגנט שטימע' – פורסם ע"י תנועת הנוער של הבונד ('צוקונפֿט'). השווה גם אל טבלת עיתונות המחתרת היהודית בווארשה (קרמיש 1979: 31).
- מן הטבלה הנ"ל (קרמיש 1979: 31) מסתבר, ששני שלישי מכותרי עיתונות המחתרת היהודית (פרט לבונד) אינם אלא פרסומים של תנועות הנוער וחטיבות הנוער של המפלגות הפוליטיות.
- הפרסום 'צייט פֿראַגן' (שאלות השעה), שחוברת 2 שלו (מס' 8 ברשימת הכותרים בנספח 1), היתה מוקדשת לבעיות התיאוריה המדינית והחברתית, לא הוגדר ככתב־עת. אף על פי כן, אין 'צייט פֿראַגן' למעשה אלא המשך ל'יונגע גוואַרדיע' (הגווארדיה הצעירה); מס' 6 ברשימה שבנספח 1. זה היה הכותר הראשון של הפרסום הראשון מסוג כזה של כתב־עת.
- כותרתו היתה למעשה על פי הכתוב בעמוד השער: *Biuletyn W.B.* השווה: אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 333 ועמ' 348.

- 6 כאן נזכיר שבעה מהם, כפי שמסתבר מתוך מקורות שונים: גובוליפיה 7, דלוגה 26, פאוויה 67, גובוליפיה 30, גובוליפיה 67 (יתר הפרטים ראה: אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 332-333). פאוויה 69 (צעלעמענסקי 1963: 154), קלודנה 17 (בצד הארי, מחוץ לגיטו – קלין 1968: 161). אינפורמציה נוספת ניתן למצוא במקורות הנ"ל.
- 7 תאור של פעילויות אלו של המחתרת בצד הארי – ראה: קלין 1968, שם, ולתאור הפעילויות בתוך הגיטו – ראה: מארק עדעלמאן: די געטאָ קעמפֿט (הופיע בווארשה בפולנית ב־1945, בשם *Getto Walczy*). פורסם בספר אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 166-167.
- 8 השווה: אדלמן 1945: 19; אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 167; הערץ 1946: 530. אין אנו יודעים אם אמנם השתמשו שני המחברים באותם נתונים סטטיסטיים ובאותו סקר. השווה עם הנתונים שהובאו ע"י מרדכי טננבוים־תמרוף, איש תנועת 'דרור-החלוץ', שקבע מספר של 17 קוראים לכל גליון של 'ידיעות' – בטאון המחתרת של תנועתו. ראה: נינה טננבוים־בקר: האדם הלוחם – מרדכי טננבוים־תמרוף, יד ושם, ירושלים, 1974, עמ' 112 ב', 118. על חשיבות הקריאה בקול של פרסומי הבונד בבתים פריטיים כתופעה רווחת, ראה: צעלעמענסקי 1963: 137-138.
- 9 הקשרים האלה, רובם – נשים, היו צריכות למלא תפקידים שונים. אחד התפקידים החשובים והמסוכנים ביותר היה להפיץ את עיתונות המחתרת (ראה: אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 134). על המקרה עם מארינקא סגלוביץ (ראה מס' 5 ברשימת הקשרים להלן), שכמעט נתפסה ברחוב, בתוך גיטו וארשה, כאשר נשאה באמתחתה 40 גליונות של ה'ביולעטין', אך הצליחה להתחמק, ראה תאורו של אדלמן: אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 167.
- 10 ראה תאור תפיסתה ומאסרה של השליחה של הבונד, הפולניה יאדוויגה וישניאָבסקה ע"י הגסטאפו, ביוני 1941, והשפעתו ההרסנית של מאורע זה על פעילות המחתרת ועל חייהם של פעילים שנאסרו, עוגו, אחד מהם עד מוות, אצל צעלעמענסקי 1963: 115-116; 145-149. כל פעילות ההפצה של עיתונות הבונד נשתבשה אף היא בשלהי 1942 ובראשית 1943 בקראקוב, לובלין, טומאשוב, ראדום ופיוטרקוב; רבים מפעילי הבונד בפרובינציה נאסרו או ונשלחו לאושוויץ. ראה: דר"ח של מחתרת הבונד בפולין, מן הדו באוגוסט 1942 ועד 22 ביוני 1943, נכתב בווארשה ב־15 בנובמבר 1943 ע"י ברוובסקי, נדפס באין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 64.
- 11 אינפורמציה מפורטת יותר על המופיעים ברשימה ראה: למס' 1-8: בדר"ח של אַדלמן, אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 166-167; למס' 9-10: דורות בונדיסטן 2, עמ' 139; למס' 11: שם, עמ' 374, 375, 378; למס' 12: שם, עמ' 391, 393; למס' 13: שם, עמ' 418, 419; למס' 3 ראה גם: שם, עמ' 421; למס' 14-16: אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 334; וולאָדקא, 'צעלעמענסקי 1963: 141. אינפורמציה נוספת אודות שתי קשריות נוספות במחוז, שהיו מעורבות בעיקר בהפצת עיתונות המחתרת של הבונד, ראה: צעלעמענסקי 1963: 113 – על קלארה זאכאריאש מטומאשוב, שביקרה בערים אחדות כקשרית של הבונד, וצעלעמענסקי 1963: 116-118 – על הנערה בת החמש־עשרה, פולָה שְׁצ'אָקאָ' מצ'נסטוב, שאף היא היתה מעורבת בעיקר בהפצת עיתונות המחתרת של הבונד, שנרדפה בווארשה.
- 12 הוועד המרכזי של הסתדרות הילדים הבונדאית סקיף התמוג עם הוועד המרכזי של תנועת הנוער צוקונפֿט בשנת 1941. פעילותם במחתרת התנהלה תחת מנהיגות אחת. על פעילות זו ועל התפקיד שמילא רוובסקי כמארגן של פעילויות הנוער בתחום הפצת עיתונות המחתרת של הבונד ראה: דורות בונדיסטן 2, עמ' 374-375.
- 13 אינפורמציה נוספת עליו ועל מותו ראה: צעלעמענסקי 1963: 69, 70; אַדלמן 1945: 15; אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 163; דורות בונדיסטן 2, עמ' 418-419.

- 14 הערץ 1946: 530. אחד החברים הפעילים ביותר בהכנה ובהפצה של עיתונות הנוער המחתרתית של הבונד היה יענקל גרושקה. ראה: דורות בונדיסטי 2, עמ' 429, 431.
- 15 הדר"ח של אדלמן; אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 167-168; צעלעמענסקי 1963: 132-133. כינויו ביידיש היה 'מענדעלע הויקער' (מנדלה הגיבן). על פעילותו ראה גם: אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 334.
- 16 אחד הנושאים המעניינים ביותר בעניין זה אחוז בשאלה האמנם היה חילוף אינפורמציה הדדי בין המחתרת הפולנית והיהודית, ובעיקר מחתרת הבונד. צעד אחד בחקר שאלה זאת עשה ד"ר שמואל קראקובסקי במאמרו 'השואה בעיתונות המחתרת הפולנית', מחקרי יד ושם, כרך ט"ז, תשמ"ה, עמ' 193-217, העוסק ביהודים וגורלם כפי שהוא משתקף בעיתונות המחתרת הפולנית. לפחות מקרה אחד של יהודים המשמשים כמקור אינפורמציה של עיתונות המחתרת הפולנית מוזכר במאמרו של קראקובסקי, ראה: שם, עמ' 198-199. הכיוון ההפוך – עיתונות מחתרת פולנית כמקור לעיתונות המחתרת היהודית בווארשה – מוזכר במקורות יהודיים, ראה קלין 1968: 68, 78, 165. אינפורמציה נוספת ניתן למצוא אצל קרמיש 1979: 28-29.
- 17 ראה הדר"ח של אָדלמן אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 166-167. מפני הסכנה המתמדת להיחשף, נהגו באורח בלתי פוסק להחליף את מיקום ההדפסה של עיתוני המחתרת. לפי מקור אחד החלה פעולת ההדפסה בגיטו ברח' נובוליפיה 7, ומשם הועברה אל דלֶזֶנָה 26, ומשם – אל פֶּאוּוֹיה 66, ומשם אל נובוליפיה 12, ומשם, מאוחר יותר באותו הרחוב אל מס' 30. ראה: דורות בונדיסטי 2, עמ' 375. במקום אחרון זה כמעט ונתפסו המדפיסים ע"י הגסטאפו.
- 18 פנקס פֿון ייִדישע דרוקער אין פּוילן, עמ' 67. יוֹרְק בלוֹזֶס עבד בבית דפוס מחתרתית, שהיה ממוקם בביתו, ברח' נובוליפיה 67. ראה דורות בונדיסטי 2, עמ' 384, 386.
- 19 אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 333. עורך־הדין ליאון ברנסון נזכר גם כאן כאחד המשתתפים בעיתונות המחתרת של הבונד.
- 20 כאשר הוקם שיתוף־הפעולה בין האירגון היהודי הלוחם לבין הבונד – ביום ה־20 באוקטובר 1942 (על כך ראה: גוטמן 1977: 307-310; וכן: צעלעמענסקי 1963: 179) – נכלל בו גם ציתות והקשבה לרדיו במחתרת במסגרת הפעולות המחתרתיות בצד ה'ארי', ופרסום ב'ביולעטין'. ראה: קלין 1968: 161-162.
- 21 שמותיהם ותולדות חייהם של פעילי הבונד שהוצאו להורג נרשמו אצל גאָלדשטיין 1947: 220-223. אודות הרצח של אלתר באס (מס' 13 ברשימת הקשרים), ראה: שם, 228. על דעת הקהל בגיטו בעקבות המאורעות האלה ועל עמדת הבונד ראה: קלין 1968: 109-114; הדר"ח של אָדלמן, אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 171. ניתוח של העדויות השונות והתפירושים של המאורעות, לרבות סיכום של משמעותם כנקודת־מפנה בפעולת המחתרת היהודית – ראה: גוטמן 1977: 212-216.
- 22 במאי 1942 נודע לחברי הבונד, שהגסטאפו אמנם יודע את דבר פעילותו של בית דפוס בלתי ליגאלי ברח' נובוליפיה 30. ממש ברגע האחרון הם הצליחו להעביר את כל המתקנים ואת מחסן הנייר – ראה: גאָלדשטיין 1947: 229; פנקס פֿון ייִדישע דרוקער אין פּוילן, עמ' 68; הדר"ח של אדלמן: אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 173. התאריך של מאי 1942 מסתבר מן ההקשר במקורות הנ"ל.
- 23 גאָלדשטיין 1947: 229. הכותר 'דער רוף' אין לו כל קשר עם עיתון אחר של המחתרת היהודית, שנשא את אותו השם, ויצא לאור ע"י 'הבלוק האנטי־פאשיסטי' בגיטו וארשה. אודות 'הבלוק האנטי־פאשיסטי' השווה: גוטמן 1977: 203 ואילך; קרמיש 1979: 47.
- 24 דוד קלין קובע, שרשימת הגסטאפו, שכללה מעל 60 שמות של אישים מבוקשים, הוכנה בירי קודון והלך. ראה: קלין 1968: 114. וכך טוען גם רינגלבלום ביומנו – רינגלבלום 1963: 354.

- 25 ראה הרו"ח של אָדלְמָן אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 171. אדלמן מצביע על כך, שעמדתו זו של הבונד לא היתה רווחת בימים ההם בגיטו, וכי רק תנועות הנוער 'השומר הצעיר' ו'החלוץ' היו שותפות לדעה זו. השווה: גוטמן: 1977: 248-249.
- 26 אודות פרטים על השליחות של פרידריך ראה: דורות בונדיסטן 2, עמ' 367-368; וכן: אדלמן 1945: 32; וכן: אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 177-178.
- 27 ראה: פנקס פֿון ייִדישע דרוקער אין פּוילן, עמ' 70. והשווה אל: גאָלדשטיין 1947: 249-250; אל דרו"ח אָדלְמָן הנ"ל, עמ' 177 ואף דרו"ח ברזובסקי (להלן, הערה 28). בעניין הקריאה להתנגד, שיצאה מבין דפי עיתונות הבונד אנו מוצאים במקורות הנ"ל אזהדים הטוענים, שקריאה זו פורסמה בדער שטורם, ואחרים, לעומת זאת, טוענים שהיה זה באויף דער וואַך. יש הטוענים, שמאמר המערכת של מאוריצי או'ך פורסם בדער שטורם וכותרתו היתה 'אויף רער וואַך'. שני הגליונות של שני העיתונים, המוזכרים במקורות אנשי הבונד הנ"ל חסרים (ראה נספח 2). לפני שניתן להשיב תשובה כלשהי על השאלה: 'מי מהם צודק?', יש לבקש את התשובות לשאלות קודמות: 'כלום היו גליונות מודפסים נוספים של דער שטורם, נוסף לגיליון האחד הידוע לנו, זה שהופיע ב־5 ביולי 1942?'. ועוד: 'הייתכן, שהקריאה להתנגדות (מאמר המערכת של או'ך) פורסמה יותר מאשר פעם אחת?' (ראה להלן, הערה 28).
- 28 הרו"ח של פֿרוֹזֶבְסְקִי פורסם. ראה: אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 63. גליון מיוחד של דער שטורם, שהופיע בשלהי יולי 1942 או בראשית אוגוסט, ובו דרו"ח של עזריאל ואלך על טרבלינקה, מוזכר אצל צעלעמענסקי 1963: 179-178. ואלך ברח מטרבלינקה רגע לפני כניסתו לתא-הגאז.
- 29 אודות ביולטין כזה, שפורסם מאז פברואר 1944 (נוכרים לפחות ששה גליונות), ובקשר לפעילויות המשותפות של הבונד ו'האיירגון היהודי הלוחם' בצד ה'ארי', גם בעניין עיתונות המתחרת היהודית, ראה: הרו"ח הנ"ל של ברזובסקי, המוזכר בהערה הקודמת, שחובר בווארשה ב־24 במאי 1944 על התקופה שבין ה־15 בנובמבר 1943 ועד מאי 1944, שם, עמ' 133-134. הרו"ח חתום: 'ברזובסקי (ליאון פיינר)', שם, עמ' 152. ד"ר ליאון פיינר היה אחר העורכים של הביולטין, שם, עמ' 333. עורכי הביולטין היו ד"ר ליאון פיינר, איגנאצי סמסונוביץ וד"ר סטאניסלאב ליפשיץ. ה'ביולטין' (*Biuletyn W.B.*) נרפס ברח' ז'וראַבִּיה 24, בדירתה של אָוּגֶנְדָה ואנסובסקה ואף במקום מגוריו של דוד קלין, שם, עמ' 161. על ברזובקי-פיינר ופעילותו במחתרת ראה: דורות בונדיסטן 2, עמ' 77-87; גאָלדשטיין 1947: 400; וולאַדקאָ 1948: 109; צעלעמענסקי 1963: 172, 180; קלין 1968: 86-87. על הסיבה לכך שד"ר ליאון פיינר בחר כשם מחתרתו את מיקולאי ברזובסקי, ראה: קלין 1968: 86, 87; קרמיש 1979: 38.

מראי מקום

- אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן 1948: די שטים פֿון אונטערערדישן בונד, 'אונזער צייט', ניו־יאָרק.
- גאָלדשטיין בערנארד 1947: פֿינף יאָר אין וואַרשעווער געטאָ, 'אונזער צייט', ניו־יאָרק.
- גאָר יוסף 1966: ביבליאָגראַפֿיע פֿון אַרטיקלען וועגן חורבן און גבורה אין ייִדישער פעריאָדיקע, באַנד I יד ושם ויוואָ, ניו־יאָרק, 166-173 (כרך 9 בסדרת הביבליו-גראפיות על השואה).
- גוטמן ישראל 1977: יהודי וארשה 1939-1943, גיטומחתרת-מרד, האוניברסיטה העברית בירושלים, ספרית פועלים ויד ושם, תל-אביב.

- דורות בונדיסטן 1956: ראה להלן: הערך 1956-1968.
- היסטארישער זאמלבוך 1948: 'ביבליאָגראַפֿיע פֿון דער בונדישער פרעסע אין וואַרשעווער געטאָ', 'רינגען', וואַרשע, 30-32.
- הערץ, י. ש. 1946: די געשיכטע פֿון אַ יוגנט, דער קליינער בונד — יוגנט-בונד צוקונפֿט, 'אונזער צייט', ניו־יאָרק.
- הערץ, י. ש. (רעד') 1956-1968: דורות בונדיסטן, 1956: באַנד 1-2; 1968: באַנד 3. 'אונזער צייט', ניו־יאָרק.
- וולאָדקאָ-פֿייגעלע פעלטעל-מיענדזיושעצקי 1948: פֿון ביידע זייטן געטאָ-מויער, אַרבעטער־רינג, ניו־יאָרק.
- פנקס פֿון ייִדישע דרוקער אין פּוילן 1949: 'דאָס נייע לעבן', וואַרשע.
- צעלעמענסקי יעקב 1963: מיטן פֿאַרשניטענעם פֿאַלק, 'אונזער צייט', ניו־יאָרק.
- קליין דוד 1968: מיטן מלאך המוות אונטערן אַרעם, פֿאַרלאַג י.ל. פּרץ, תּל־אָבֿיבֿ.
- קרמיש יוסף (עורך), ישראל ביאַלוסטרוצקי (עורך משנה) 1979-1993: עיתונות־המחתרת היהודית בוואַרשע (6 כרכים). הכרכים 1-2 ראו אור ב־1979; כרך 3 ב־1984; כרך 4 ב־1988; כרך 5 ב־1993; יד ושם, ירושלים.
- רינגעלבלום עמנואל 1963: כתבים פֿון געטאָ: טאַגבוך פֿון וואַרשעווער געטאָ, 1939-1942, באַנד 1, ייִדיש־בוך, וואַרשע. בתרגום עברי: 1993: יומן ורשימות מתקופת המלחמה, יד ושם ובית לוחמי הגיטאות, ירושלים.
- שיינטוך יחיאל 1991: 'עיתונות הבונד במחתרת בגיטו וארשה — צורתה ותוכנה', דפים לחקר תקופת השואה, מאסף ט', אוניברסיטת חיפה, חיפה, 129-164.
- Edelman Marek 1945: *Getto Walczy — Udział Bundu W Obronie Getta Warszawskiego, C.K. Bundu, Warszawa.*
- (הדר"ח של אַדלמאַן נדפס גם בתוך: אין די יאָרן פֿון ייִדישן חורבן, עמ' 153-210).